

Peter Larsen

Barthes' retorik

Kommentarer til en oversættelse

Projektet

Mon ikke de fleste læsere kender Roland Barthes' artikel om »Billedets retorik«, den med analysen af Panzani-reklamen? Første gang den blev trykt var i 1964, i tidsskriftet *Communications*, nr. 4; senere, fra 70'erne og fremefter, er den kommet igen og igen, i tidsskrifter og antologier, i stadig nye optryk og oversættelser.¹ Det er ikke svært at forstå hvorfor den er blevet så populær: Der er tale om en velskrevet, meget overskuelig, meget pædagogisk lille tekst der giver en enkel (for enkel, vil mange nok mene i dag) introduktion til semiologiske synspunkter og begreber. Udgangspunktet er, som bekendt, en diskussion om billeder – er billeder overhovedet tegn? – og undervejs kommer Barthes vidt omkring: han diskuterer f.eks. samspillet mellem tekster og billeder i det moderne mediasamfund; han giver anvisninger på hvordan man kan beskrive dette samspil; han har nogle bemærkninger om 'konnotationer', altså om de 'medbetydninger' der lægger sig til eller som 'vokser' oven på tegnenes 'bogstavelige', 'denotative' betydninger.

Men hvorfor hedder artiklen »Billedets retorik«? Svaret kommer i sidste afsnit (der har samme overskrift som hele artiklen). Barthes taler her helt generelt om konnotationernes indhold:

»det er de samme indholdselementer, man kan finde i den skrevne presse, i billedet eller i skuespillerens ageren [...]; dette område, der er fælles for de konnotative indholdselementer, er *ideologiens* område, som inden for et givet samfund og en given historie kun kan være en enhed, ligegyldigt hvilke konnotationsudtryk, den betjener sig af.«²

Som det fremgår er der tale om en omfattende generalisering og homogenisering: konnotationernes *indhold* er ideologi, og der er kun én ideologi i et givet samfund.³ Og hertil føjer Barthes så straks efter en lige så omfattende generalisering af konnotationstegnets anden side. Han skriver om konnotationernes *udtryk*:

»Til den almene ideologi svarer faktisk konnotationsudtryk, der specificeres alt efter den valgte substans. Vi vil kalde disse udtryk for *konnotatorer* og mængden af konnotatorer for en *retorik*; retorikken fremtræder således som ideologiens udtryksside.«⁴

Koblingen ideologi/retorik kan umiddelbart virke noget overraskende, men ved nærmere eftertanke er den vel egentlig ganske rimelig: Hensigten med den retoriske operation er jo netop at 'smykke' det denotative udsagn, for derved at overtale modtagerne, bringe dem til at acceptere udsagnets 'værdier', dvs. dets ideologi. Vi bemærker *en passant*, at der tilsyneladende er et asymmetrisk forhold mellem ideologi og retorik, dvs. mellem konnotationstegnet udtryk og indhold: Til samfundets ene, bestemte ideologi (: *ideologien*) svarer en ubestemt retorik. Men straks efter skriver Barthes så:

»Retorikkerne varierer uundgåeligt i kraft af deres substans (her den artikulerede lyd, dér billedet, bevægelsen), men ikke nødvendigvis i kraft af deres form; det er endog sandsynligt, at der findes en enkelt retorisk *form*, som er fælles for f.eks. drømmen, litteraturen og billedet.«⁵

Her dukker generaliseringen og bestemtheden altså alligevel op – i det mindste som en mulighed: Det er »sandsynligt«, at der kun er én retorisk form. Vi må, med andre ord, forestille os en spejling: til den generelle ideologi svarer (sandsynligvis) en generel retorik.

Billedets retorik er specifik på grund af substansen (: det synlige, det visuelle materiale), men »generel for så vidt som 'figurerne' aldrig er andet end formelle forhold mellem elementer«. ⁶ Skriver Barthes, der »allerede nu« kan forudse, at man i billedets retorik »vil finde nogle af de figurer, som allerede tidligere er fundet frem i Antikken og Klassicismen«. ⁷ Og så tilføjer han en lille note:

»Den klassiske retorik burde gennemtænkes i strukturelle termer (dette er emnet for et igangværende arbejde), og det vil måske så blive muligt at opstille en almen eller lingvistisk retorik for konnotationsudtrykkene, der ville være gyldig for den artikulerede lyd, billedet, bevægelsen.«⁸

Det »igangværende arbejde«, han sigter til, er primært hans eget kursus om retorikkens historie der blev afholdt på École Pratique des Hautes Études i årene 1964-65, men der var også andre af kollegerne på EPHE som arbejdede med tilsvarende problemstillinger, og i 1970 blev semiologernes retoriske projekt opsummeret i et temanummer af *Communications*, nr. 16, med titlen *Re-*

cherches Rhétoriques, retoriske studier. Barthes' eget bidrag var en »aide-mémoire«, en huskeseddel, en håndbog om »den gamle retorik«, bygget på notater fra retoriikkurset. Det er denne, ganske lange, artikel der trykkes i dette nummer af *K&K*.

Synsvinklen

»Disse arbejdsnotater ville aldrig være blevet udgivet, hvis der fandtes en bog, en manual, en eller anden huskeliste som gav en kronologisk og systematisk oversigt over den antikke og klassiske Retorik. Uheldigvis findes der, så vidt jeg ved, ikke noget i den retning (i hvert fald ikke på fransk)«, skriver Barthes i indledningen til sin håndbog. Det er muligt han har ret: at der ikke fandtes den slags oversigter dengang, i Frankrig, i årene omkring 1970. Men for os, i 90'ernes Danmark, er situationen jo i hvert fald anderledes. Vi kan f.eks. konsultere Jørgen Fafners lærebog for retorikstuderende, *Tanke og tale*,⁹ der dækker samme historiske stof som Barthes, men bruger ca. 500 sider på det. Eller vi kan læse den detaljerige, diskuterende fremstilling af de retoriske systemers historie i Brian Vickers' lærde forsvar for retorikken.¹⁰ Og der er flere andre muligheder, både på skandinaviske sprog og på engelsk, tysk og fransk. Så hvorfor da overhovedet læse denne gamle Barthes-tekst?

Man kan naturligvis læse Barthes' 'arbejdsnotater' således som han selv foreslår det i indledningen: for at få et hurtigt overblik over det retoriske felt. Artiklen er bygget op som en håndbog, og den rummer hvad Barthes lover: en »kronologisk og systematisk oversigt over den antikke og klassiske Retorik«. Og er som sådan både oplysende og tankevækkende. Men læser man artiklen på dén måde, bør man nok alligevel også orientere sig lidt i nogle af de længere, bredere fremstillinger og kigge lidt i et par af de klassiske tekster, for Barthes' håndbog er sine steder temmelig kortfattet, og der er en hel del mellemregninger som simpelthen underforstås; hvis man f.eks. ikke på forhånd kender Platons dialoger »Gorgias« og »Sofisten«, bliver man helt sikkert temmelig mystificeret når man læser Barthes' bemærkninger om den paradigmatiske sammenhæng mellem kogekunst, lægevidenskab, påklædning og gymnastik (i afsnit A.3.1) eller hans analyse af definitionen på en sofist (A.3.3).

Sagt på en anden måde: Barthes' tekst fungerer formentlig bedst i dialog med, eller som supplement til, andre, mere traditionelle tekster om retorik. Og herved har jeg for så vidt allerede nævnt hvad der er det særlige ved artiklen – og antyd det hvorfor der er god grund til at læse den, nemlig at den er 'u-traditionel', uden for traditionen, at den, i modsætning til mange af de nyere, bredere fremstillinger, er skrevet med en vis (kritisk) distance til emnet.

Det lykkedes aldrig Barthes selv, eller de franske semiologer i miljøet omkring ham, at indløse det store retoriske projekt som skulle munde ud i opstillingen af »en almen eller lingvistisk retorik« der kunne dække alle udtryksmidler, sprog, billede, bevægelse osv. Men som det fremgik af hans bemærkninger i den gamle note fra 1964, var det tanken, at den klassiske retorik indledningsvis skulle »gennemtænkes i strukturelle termer«, og dén del af projektet blev i hvert fald gennemført, for det er dén der afrapporteres i Barthes' artikel om den gamle retorik – som altså egentlig ikke er en oversigt over retorikken, men snarere retorikken fremstillet i et bestemt *perspektiv*, retorikken 'tænkt igennem' fra en strukturalistisk/semiologisk synsvinkel.

I de senere år har mange forfattere talt om at 'aktualisere' retorikken, om at opdatere de gamle systemer og mønstre og bruge dem som grundlag både for udviklingen og for analysen af moderne diskursive praksiser og argumentationsformer. Tilsvarende forestillinger var ganske givet også noget af baggrunden for at Barthes i sin tid skrev om »billedets retorik«, og også for en del af de retoriske studier som blev skrevet i samme periode af franske (og belgiske) semiologer.¹¹ Men det er faktisk slet ikke en sådan 'aktualisering' der står øverst på dagsordenen i Barthes' artikel om den gamle retorik.

Undervejs diskuterer han ganske vist forskellige ligheder mellem klassiske retoriske og strukturalistiske synspunkter, og han antyder hvordan visse af de gamle retoriske termer kan siges at svare til eller kan beskrives ved hjælp af termer fra moderne strukturel lingvistik: metasprog/objektsprog, paradigme/syntagma, langue/parole, udtryk/indhold, denotation/konnotation osv. er velkendte begrebspår der dukker op flere gange i artiklen. Men den primære hensigt er ikke at påvise eller oprette den slags terminologiske korrespondancer på tværs af historien. Når Barthes taler om at retorikken skal »gennemtænkes i strukturelle termer«, betyder det i denne sammenhæng først og fremmest, at den gamle retorik *analyseres strukturalistisk*, at den beskrives og fremstilles som element i en struktur, i et større kulturelt felt: Retorikken må »altid forstås i strukturelt samspil med sine naboer [...]: historisk set er det selve systemets spil, ikke de enkelte dele hver for sig, som er vigtigt«, som han skriver (A.7.5).

Hensigten er altså ikke at 'aktualisere' retorikken, ja, Barthes' ærinde i artiklen er vel nærmest det modsatte, at 'gøre den fremmed'. Undervejs er han hele tiden optaget af modsætninger og grænser, ikke blot af retorikkens indre grænser eller dens grænser mod andre discipliner i samtiden, men også, som han skriver i indledningen, de grænser der viser sig, når man konfronterer »skriftens nye semiotik med det litterære sprogs gamle praksis, dén der i århundreder blev kaldt Retorik«. For Barthes er retorikken en overordentlig vigtig del af den vesterlandske kulturhistorie, men den er ikke desto mindre et fænomen hvis tid er omme. Og den gennemgående strategi i artiklen er netop

at fastholde dette fænomen i dets fremmedhed; med sin strukturelle analyse af det historiske forløb demonstrerer Barthes, at retorikken selv er blevet historie, at den er blevet »gammel« – også selv om fragmenter af den stadig overlever i moderne tid: »verden er forbløffende fuld af gammel Retorik«, som han skriver.

Maskinen

Ars minor var de gamles betegnelse for en håndbog der giver en kortfattet fremstilling af et vidensfelt. Barthes' artikel er en *ars minor*, en sammenfatning af den gamle retorik, men er det også i en anden forstand, for samtidig med at han giver en strengt organiseret fremstilling af den gamle retorik, sammenfatter han, indirekte, nogle centrale strukturalistisk-semiologiske tankeformer, eller måske mere præcist: med håndbogen demonstrerer Barthes i komprimeret form sin egen analytiske 'metode', sin egen personlige version af strukturalismen. Og giver samtidig en oversigt over nogle af sine yndlings-temaer.

Hvad er det Barthes ser, når han betragter den gamle retorik med tresser-semiologens blik? Til sidst i artiklen opsummerer han sine iagttagelser, og her er det igen *historie og ideologi*, han fremhæver: »en Retorikkens teknik, eller æstetik, eller moral« er ikke længere mulig, retorikken er et historisk fænomen, et stykke fortidig ideologi som »udspringer af en politisk-juridisk praksis«, eller, som han skriver i en anden sammenhæng, »en teknik hvormed de herskende klasser sikrer sig *ejendomsretten til sproget*« (0.1). Sprog er magt, og retorikkens magtsprog har præget hele den vesterlandske kultur i mere end 2000 år. I moderne tid overlever denne ideologiske retorik, ifølge Barthes, specielt i medierne: der er »en slags stædig overensstemmelse mellem Aristoteles (hvorfra retorikken udgik) og dagens massekultur« – et tema der dukker op igen og igen gennem artiklen.

Forbindelsen mellem Aristoteles og massekulturen knyttes via forestillingen om det »sandsynlige«. Den aristoteliske retorik hviler på enthymemets logik, en logik »som med vilje er forenklet, tilpasset 'publikums' niveau, dvs. sund fornuft, den herskende mening«. Retorikkens ræsonnementer og argumentation er, som massekulturens produkter, baseret ikke på det »sande«, men på det »sandsynlige«, på »hvad folk tror er muligt«, eller som Barthes formulerer det: over massekulturen svæver det aristoteliske motto »hellere en sandsynlig umulighed end en mulig usandsynlighed« (A.4.3).

Forestillingen om det sandsynlige præger imidlertid ikke kun ræsonnement og argumentation, men også den aristoteliske retoriks holdning til følelser:

»vrede, det er hvad alle mener om vrede«, skriver Barthes; hos Aristoteles er en passion »aldrig andet og mere end hvad man siger om den: ren intertekstualitet, 'citat'«. Aristoteles betragter passionerne som »fikse og færdige stykker sprog som taleren simpelt hen må kende til«; bag en persons tale ligger der ikke »noget andet«, ikke noget som er mere sandt; derfor er Aristoteles psykologi ikke baseret på hermeneutik, den er ikke reduktiv, det er »en klassificerende psykologi som skelner mellem 'sprog'« (B.1.29).

Dette er et aspekt af retorikken der tydeligvis optager Barthes. Det drejer sig ikke blot om at knytte forbindelser mellem den gamle retorik og den moderne massekultur, men bredere om at bruge retorikkens fremmedhed i en aktuell litteraturteoretisk og kulturpolitisk diskussion. Barthes som i sine skrifter igen og igen understreger skriftens, tekstens primat, og som i 1968 ligefrem forkynder »Forfatterens død«,¹² den Barthes som fascineres af film, reklamer, James Bond og Tour de France, og som ofte bruger massekulturens formalisme og stereotypi som positivt modbillede i sit felttog mod den herskende kreativitetsideologi, det er denne Barthes som i retorikartiklen konfronterer »skriftens nye semiotik med det litterære sprogs gamle praksis« og mener at finde en foregribelse af den moderne subjektløse skrift i denne praksis. For i det omfang retorikken overhovedet opererer med et subjekt er det, ifølge Barthes, et subjekt uden indre, uden dybde, et subjekt som ikke »udtrykker« sig selv, men som bare sammenføjer stykker af socialt sprog. At gå tilbage til den gamle retorik er at krydse en grænse, at komme bagom alle moderne, ideologisk befængte forestillinger om ekspresion, kreativitet, originalitet. For eksempel er middelalderens skrift »ikke underkastet et krav om originalitet; det vi kalder *forfattere* eksisterer ikke [...] 'kreativitet' er et moderne fænomen, og hvis man havde kunnet forestille sig det i middelalderen, ville man have desakraliseret det til fordel for strukturering« (A.6.2).

Den gamle retorik er en kode, en samling elementer og en kombinatorik; retorikerne 'skaber' ikke noget, de bruger koden, de strukturerer noget allerede foreliggende, eller de er operatører, der betjener »en subtilt indrettet maskine« der er »bestemt til at producere diskurs« (0.3). Man propper »råmaterialer til et ræsonnement, nogle fakta, et 'emne'« ind i den retoriske maskine, sætter den i gang, og ud kommer til sidst »en fuldt færdig tale, struktureret, klar til overtalelse« (B.0.4).

Teksten

Barthes' *ars minor* er opbygget efter de traditionelle manualers mønstre. Stoffet fremstilles i to store dele, i den første, »Rejsen«, beskrives retorikkens hi-

storie, i den anden, »Netværket«, retorikken som samlet system. Hver del er inddelt i en række hovedafsnit: »Rejsens« afsnit følger de store faser i retorikkens historie; »Netværkets« afsnit bygger på den klassiske opdeling af retorikkens stof i *inventio*, *dispositio* og *elocutio*. Inden for disse større afsnit er der igen andre afsnit, men her standser så opdelingen: på håndbogens tredje og sidste niveau er der en serie korte, kompakte tekststykker, et forløb af nøje nummererede 'kapitler' der både typografisk og indholdsmæssigt fremstår som afrundede, afsluttede. Hvert af disse stykker behandler et givet delemne, hvorefter teksten går videre til et nyt tekststykke, til et nyt delemne. Barthes understreger mange gange undervejs, hvordan retorikkens forskellige dele kan betragtes som formelle gitre der presses ned over og artikulerer et i udgangspunktet formløst stof. Det har tilsyneladende været magtpåliggende for ham at organisere sin egen fremstilling på samme måde, at pålægge den et strengt, formelt mønster; under alle omstændigheder er der i hele håndbogen kun ét enkelt eksempel på at fremstillingen breder sig ud og er ved at udvikle sig til en sammenhængende argumentation på tværs af den formelle opdeling, et sted hen mod artiklens slutning, hvor Barthes diskuterer forskellige teorier om de retoriske 'figurers' oprindelse (B.3.7-10).

I indledningen kalder Barthes sin artikel for »arbejdsnotater«. Det er ikke bare falsk beskedenhed. Formentlig er der netop tale om notater, om en sammenskrivning af forelæsningsnoter. Sådan virker stilen i det mindste: nogle afsnit er kortfattede, telegramagtigt opremsende, andre er mere ræsonnerende; nogle afsnit fremlægger simpelt hen en serie informationer (f.eks. A.4.4 der kort gennemgår Ciceros retorikker), andre gør rede for et synspunkt, en fortolkning (f.eks. A.1.3 om retorikkens oprindelse i den »forstillede tale«), mens atter andre igen virker som om flere, forskelligartede notater er limet sammen (f.eks. A.4.6 der karakteriserer Quintillian som åndstype, giver et par stikord om eftertidens opfattelse af ham, og ender med at fortælle hvad de tolv bøger i hans *De institutione oratoria* handler om).

Der er imidlertid også nogle enkelte steder hvor teksten virker meget kalkuleret, meget gennearbejdet, afsnit hvor stilen pludselig bliver højstemt, flot på grænsen til det pompøse: indledningen (0.2. »Det retoriske imperium«), overgangen mellem de to hovedafsnit (A.7.5. »Retorikkens endeligt«) og afslutningen. Man mærker at der er noget vigtigt på spil her, og det er for så vidt ikke så vanskeligt at se, hvad det er: det er den politiske samtid, der bryder ind i fremstillingen; dette er tekststykker adresseret til kammerater og kommissærer, til semiologiske æggehoveder og mondæne *tel-quel*'ister, et forsøg på at retfærdiggøre arbejdet, vise at det er en del af et større, videnskabeligt og revolutionært projekt. Og i forsøget på at begrunde interessen for den gamle retorik bliver Barthes selv 'retorisk' – i ordets moderne betydning, dvs. hul, tom,

buldrende: »at degradere Retorikken til blot og bart historisk objekt, at kræve en ny sproglig praksis i *tekstens*, *skriftens* navn, og aldrig at svigte den revolutionære videnskab – det er ét og samme arbejde«. Right on!

Oversættelsen

I oversættelsen har jeg, efter bedste evne, forsøgt at følge Barthes gennem de mange abrupte stilskeft, men ofte har jeg, af hensyn til forståeligheden, måttet løse kompakte formuleringer op, med det resultat at den danske tekst sine steder nok er noget mere omstændelig end den franske original. Omstændeligheden har også andre årsager: Når Barthes fremstiller den antikke retoriks historie og diskuterer den klassiske terminologi, kan han hele tiden udnytte det tætte slægtskab mellem fransk og latin; han kan f.eks. forudsætte, at en fransk læser vil genkende dagligsprogets 'invention' og 'élocution' bag de retoriske termer *inventio* og *elocutio*; han kan sætte logikkens induktion og deduktion i forbindelse med retorikkens bevisførelse og lave ordspil på 'conduire', 'induire' og 'déduire', osv., osv. – mens den danske oversætter hver gang må komme haltende bagefter med klodsede, forklarende omskrivninger.

»Desværre kan jeg (af praktiske grunde) ikke længere verificere henvisningerne i denne lærde tekst«, skriver Barthes, helt uskyldigt, i indledningen, »jeg har delvist måttet skrive håndbogen efter hukommelsen«. Han undskylder sig med at »det drejer sig om temmelig banal viden«, enhver interesseret læser vil »let kunne finde frem til de bibliografiske referencer som mangler«. Det er lidt af en overdrivelse! Naturligvis refererer han i mange tilfælde til velkendte værker af velkendte antikke forfattere, men artiklen rummer også ganske mange løse, upræcise henvisninger, som det er temmelig vanskeligt at efterspore. Og når det gælder de gamle tekster, så ville det unægteligt have lettet oversætterens arbejde, hvis Barthes havde angivet hvilke afsnit eller kapitler han citerer fra (for slet ikke at tale om hvilke udgaver han benytter!).

Med hjælp fra gode kolleger ved Universitetet i Bergen har jeg fået opklaret en hel del dunkle steder i Barthes' tekst; alligevel afstår jeg fra at indføre de manglende bibliografiske referencer i oversættelsen. Af to grunde: For det første fordi dette selvsagt ville være at gå mod Barthes' egne intentioner; for det er naturligvis rent krukkeri, når han skriver at han ikke kan huske henvisningerne, hvorefter han så i samme åndedrag hævder, at enhver »let vil kunne finde frem til« dem; sagen er at det var sådan han arbejdede, sådan han i al almindelighed forholdt sig til kilder og referencer; artiklen om den gamle retorik adskiller sig i denne henseende ikke fra så meget andet han skrev fra slutningen af 60'erne og fremefter: han slettede sporene af sin læsning. Og be-

grundede i andre sammenhænge denne praksis med en henvisning til modsætningen mellem begreberne Tekst og Værk. En Tekst, skriver han et sted, er »gennemvævet af citater, referencer, ekkoer: tidligere eller samtidige kulturelle sprog [...]«. Og videre: »at efterspore et værks 'kilder' og 'påvirkninger' er at tilfredsstille herkomstmyten. De citater, en tekst udgøres af, er anonyme, ueftersporbare og alligevel allerede læst: det er citater uden anførselstegn«. ¹³

Den anden grund til ikke at indføje referencer i oversættelsen hænger sammen med at Barthes' håndbog netop er en 'tekst', et sted hvor mange andre tekster mødes – »af og til måske endda i form af ufrivillige citater«, som han skriver i indledningen. For bare at give et enkelt eksempel: Der er et sted hvor han, meget kort og kryptisk, omtaler det aristoteliske »techne« som »institution spéculative d'un pouvoir de produire ce qui peut être ou ne pas être« (B.0.2), og man kan finde næsten identiske formuleringer flere andre steder i teksten; en lærd kollega fortæller mig at der må være tale om et skjult citat fra en (formentlig gammel) fransk oversættelse af en passage i Aristoteles' *Ethica Nicomachea*; og når jeg så slår op på det pågældende sted (bog VI, kapitel iv) ser jeg, at Barthes ikke blot citerer Aristoteles' definition (direkte i B.0.2, indirekte i A.4.2, B.1.13, B.1.26), men at også mange af hans andre bemærkninger om techne (f.eks. i A.4.2: »den slags ting hvis årsag er den der skaber tingene, ikke tingene selv: der findes ingen *techne* for de naturlige eller de nødvendige ting«) er klippet ud af Aristoteles' tekst. Sagt på en anden måde: hvis man valgte at gå imod Barthes' egen skrivemåde, hvis man besluttede sig for at forsyne oversættelsen med bibliografiske referencer, ville arbejdet hurtigt brede sig i alle retninger; det ville helt enkelt blive umuligt at afgøre hvor man skulle stoppe, hvor mange »citater uden anførselstegn« man skulle give anførselstegnene tilbage.

Under arbejdet med oversættelsen har John Kristian Sanaker hjulpet mig over en del franske faldgruber, Nils Gilje har belært mig om middelalderlogik, og Lars Boje Mortensen har generøst stillet sin viden til rådighed og tålmodigt besvaret utallige spørgsmål om den gamle retoriks tekster, termer og personer, han har også givet hele oversættelsen en grundig overhaling til allersidst. Der skal nok stadig være fejl og dunkle steder i oversættelsen, men hvis det er tilfældet er det i hvert fald ikke disse kollegers skyld.

Noter

1. Roland Barthes: »Rhétorique de l'image«, in *Communications* 4, 1964, i det følgende citeret efter den danske oversættelse: »Billedets retorik«, in Bent Fausing og Peter Larsen (red.): *Visuel Kommunikation*, bd. I, København 1980.
2. Loc.cit., p. 54.

3. Barthes' ideologi-begreb diskuteres nærmere i Peter Larsen: »Qualitative Content Analysis. Between Critical Theory and Semiotics«, in *Knut Lundby and Helge Rønning (eds.): Media and Communication*, Oslo 1991.
4. Loc.cit.
5. Loc.cit.
6. Loc.cit., p. 56.
7. Loc.cit.
8. Loc.cit., p. 57.
9. Jørgen Fafner: *Tanke og tale. Den retoriske tradition i Vesteuropa*, København 1982.
10. Brian Vickers: *In Defence of Rhetoric*, Oxford 1990 (ny udgave 1997).
11. Cf. f.eks. den belgiske Groupe μ fra Liège hvis *Rhétorique générale* udkom samme år som Barthes' retorikartikel, Paris 1970.
12. Roland Barthes: »La mort de l'auteur«, in *Mantéia* V, 1968.
13. Roland Barthes: »De l'œuvre au texte«, in *Revue d'esthétique* 3, 1971, citeret efter den danske oversættelse, »Fra værk til tekst«, in *Kultur & Klasse* 40, p. 41f.